Γυναίκα, δουλεία και ελευθερία στην ελληνική αρχαιότητα

Κώστας Μαντάς
Δρ Αρχαίας Ιστορίας
Πανεπιστήμιο Bristol

Τα κοινωνικά συστήματα της αρχαιότητας είχαν ενσωματώσει το θεσμό της δουλείας στις δομές τους. Γνωρίζουμε από πληθώρα πηγών ότι, ενώ οι ενήλικοι άνδρες συνήθως θανατώνονταν είτε στο πεδίο της μάχης είτε κατά την κατάληψη κάποιας πόλης, οι γυναίκες και τα παιδιά αιχμαλωτίζονταν και πωλούνταν ως δούλοι (ήδη από την ομηρική εποχή).[1] Ποια ήταν όμως η σχέση ανάμεσα στους δούλους, άνδρες και γυναίκες, και στις γυναίκες της δουλοκτητικής τάξης; Υπάρχουν βάσιμοι λόγοι να πιστέψει κανείς ότι οι γυναίκες-δουλοκτήτες ή οι σύζυγοι των δουλοκτητών ήταν πιο ήπιες στη μεταχείριση των δούλων, ότι δεν τους εκμεταλλεύονταν άγρια τόσο στο οικονομικό όσο και στο σεξουαλικό επίπεδο; Η απάντηση δεν είναι εύκολο να δοθεί, όμως φαίνεται ότι οι γυναίκες δεν υπήρξαν καλύτερες, ούτε χειρότερες, από τους άνδρες σε καμία εποχή, και ότι το φύλο του εκμεταλλευτή δεν επηρέαζε αποφασιστικά το βαθμό εκμετάλλευσης των δούλων, εκτός από σπάνιες περιπτώσεις.

Ανταγωνισμός μεταξύ νόμιμης συζύγου και δούλης-παλλακίδας

Από την ομηρική εποχή ο σεξουαλικός ανταγωνισμός μεταξύ της νόμιμης συζύγου και της δούλης-παλλακίδας ήταν έντονος, ιδιαίτερα αν η σύζυγος ήταν στείρα ή είχε γεννήσει μόνο κόρες: αν μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε τα ομηρικά έπη ως ιστορικές πηγές, τότε θα συμπεράνουμε ότι τα νόθα παιδιά που ήταν οι καρποί των ενώσεων του κυρίου και κάποιας δούλης είχαν μια στοιχειώδη κοινωνική αναγνώριση και ίσως κάποια δικαιώματα στην πατρική περιουσία. Τουλάχιστον σε αυτά τα συμπεράσματα καταλήγει κανείς, αν αναλογιστεί ότι στην *Οδύσσεια* ο Τηλέμαχος, όταν επισκέπτεται το παλάτι του Μενελάου και της Ελένης στη Σπάρτη, παρευρίσκεται σε διπλές γαμήλιες τελετές: της νόμιμης θυγατέρας του ζεύγους Ερμιόνης αλλά και του νόθου γιου που ο Μενέλαος είχε αποκτήσει από τη σχέση του με μια δούλη.[2] Στην *Ιλιάδα*, η ιέρεια της Αθηνάς, η Θεανώ, αποτελεί σπάνιο παράδειγμα ανεκτικής συζύγου: έφθασε στο σημείο να θηλάζει η ίδια τον νόθο γιο του άνδρα της, του Αντήνορα, για να τον ευχαριστήσει.[3] Ο Ευριπίδης βάζει στο στόμα της Ανδρομάχης παρόμοια λόγια, που όμως φαίνεται να είναι επινόηση του τραγικού ποιητή, καθώς στην *Ιλιάδα* δεν υπάρχει σχετική αναφορά και το παράδειγμα της Θεανώς αναφέρεται ως σπανιότατη περίπτωση συζυγικής ανοχής.[4]

Καθώς σε κάθε πατριαρχική κοινωνία η γυναίκα αξιολογείται με μοναδικά κριτήρια την ομορφιά της και την αναπαραγωγική της ικανότητα, καμία νόμιμη σύζυγος δεν θα ήταν τόσο ανόητη ώστε να αποδεχτεί την παλλακίδα του άνδρα της και τα νόθα παιδιά του: κάτι τέτοιο θα οδηγούσε σε σοβαρό κλονισμό της θέσης της μέσα στον «οίκο».

1. Η φρικτή τύχη του άμαχου πληθυσμού κατά την άλωση μιας πόλης στην αρχαιότητα: Γυναίκες και παιδιά σφαγιάζονται ή αιχμαλωτίζονται από τους εισβολείς. Αμφορέας με ανάγλυφες παραστάσεις, 7ος αι. π.Χ., αναπαράσταση των σκηνών που ακολούθησαν την άλωση της Τροίας.

Δεν είναι τυχαίο ότι πολλές από τις σωζόμενες τραγωδίες και των τριών μεγάλων τραγικών έχουν ως κεντρικό ή δευτερεύον θέμα τη σύγκρουση συζύγου και παλλακίδας: στο πρώτο έργο της αισχύλειας τριλογίας *Ορέστεια*, τον *Αγαμέ-*

2. Αναπαράσταση της Εκάβης μετά την αιχμαλωσία της: η ηλικιωμένη βασίλισσα εκδικείται το βασιλιά της θρακικής χερσονήσου, τυφλώνοντάς τον επειδή θανάτωσε το γιο της Πολυμήστορα. Απουλική λουτροφόρος, 4ος αι. π.Χ.

μνονα, κυριαρχεί η σύγκρουση της δεσποτικής και αρχομανούς Κλυταιμνήστρας και της αιχμάλωτης παλλακίδας του Αγαμέμνονα, της Κασσάνδρας.

Οι ομηρικές βασίλισσες φαίνεται ότι βρίσκονταν συχνά στην ίδια θέση με τις ασσύριες ομόλογές τους, που υποδέχονταν τις αιχμάλωτες γυναίκες και συχνά ήταν υπεύθυνες για την επιλογή των παλλακίδων που θα στελέχωναν το χαρέμι του άνδρα τους.[5] Όμως, οι αρχαίες βασίλισσες του ελληνικού χώρου δεν ήταν τόσο ανεκτικές: στην *Οδύσσεια* αναφέρεται ότι ο πατέρας του Οδυσσέα, ο Λαέρτης, αν και αγόρασε αντί υψηλής τιμής τη δούλη Ευρύκλεια, δεν την έκανε παλλακίδα του, για να μη στενοχωρήσει τη νόμιμη σύζυγό του, την Αντίκλεια.[6] Στην *Ιλιάδα*, αντίθετα, υπάρχει η σύγκρουση ανάμεσα στον Φοίνικα και στον πατέρα του, σύγκρουση με μήλο της έριδας την παλλακίδα του πατέρα και με υποκινήτρια τη νόμιμη σύζυγο και μητέρα του Φοίνικα.[7]

Η Κλυταιμνήστρα δολοφονεί τόσο το σύζυγό της Αγαμέμνονα, όσο και την αθώα παλλακίδα του, την Κασσάνδρα, όχι γιατί τρέφει αγάπη για το σύζυγό της και αισθάνεται προδομένη αλλά γιατί προσβλήθηκε η βασιλική της τιμή: «Και αυτήν την απόφασίν μου ενόρκως σου την ανακοινώνω. Μα την τελεία Δίκη της θυγατέρας μου, μα την Άττην και την Ερινύα, χάριν των οποίων εφόνευσα αυτόν εδώ, δεν θα πατήσει μέσα εις το σπίτι μου ίχνος φοβίας, όσον καιρό ανάβει την εστία ο Αίγισθος αφοσιωμένος σε μένα, όπως και πριν. Αυτός αποτελεί για μένα θαρραλέα προστατευτική ασπίδα. Κάτω νεκρός ευρίσκεται αυτός, αφού επρόδωσε εμένα και εχαριτολογούσε με τις Χρυσηίδες εις την Τροία. Το ίδιο κείται νεκρή και αυτή η αιχμαλωτισμένη μάντισσα και ερωμένη του, η πιστή του συγκοιμώμενη, με την οποία πλάγιαζε στο στρώμα του πλοίου. Δεν έμειναν ατιμώρητοι. Αυτός με τον τρόπο που σας περιέγραψα. Και αυτή, αφού σαν κύκνος θρήνησε τον θάνατό της, έπεσε πάνω στον αγαπημένο της νεκρή».[8] Έχει προηγηθεί η σύγκρουση των δύο γυναικών, κατά την οποία η Κασσάνδρα παρέμεινε βουβή, ενώ η Κλυταιμνήστρα οδηγήθηκε από έναν ψευδή οίκτο προς μια προσπάθεια ταπείνωσης της Κασσάνδρας, η οποία αντιμετωπίζεται ως βάρβαρη, άλαλη, αγρίμι που μόλις έχει αιχμαλωτιστεί.[9]

Η D.E. McCoskey ανέπτυξε την εξής θέση, με βάση τη σύγκρουση των δύο γυναικών: η Κλυταιμνήστρα, τυφλωμένη από την αρχομανία της, δεν θέλει να δει ότι μπορεί να υπάρχουν κοινά σημεία ανάμεσα στην Κασσάνδρα και την ίδια, και οι δύο ως γυναίκες είναι θύματα της πατριαρχίας. Όμως, η Κλυταιμνήστρα επιδιώκει να δράσει ως «υπερ-γυναίκα», αρνούμενη το φύλο της, και η θεά Αθηνά θα την πληρώσει με το ίδιο νόμισμα, καθώς, αρνούμενη τη θηλυκή της υπόσταση, θα ψηφίσει υπέρ της αθώωσης του γιου και δολοφόνου της αργείας βασίλισσας.[10]

Αργότερα, ο Δίων Χρυσόστομος, εκπρόσωπος της λεγόμενης Δεύτερης Σοφιστικής, που έζησε κατά τον 2ο αιώνα μ.Χ., επιχείρησε να ρίξει φως στην άγνωστη προσωπικότητα της πρώτης παλλακίδας του Αγαμέμνονα, της Χρυσηίδας, και έμμεσα στη συμπεριφορά της Κλυταιμνήστρας, στον 61ο λόγο του, με τίτλο «Χρυσηίδα». Εκεί υποστηρίζει ότι η βουβή, ως χαρακτήρας, Χρυσηίδα ήταν μια έξυπνη γυναίκα που ώθησε τον πατέρα της να την εξαγοράσει μόνον όταν κατάλαβε πόσο ωμός ήταν ο Αγαμέμνονας: αφού πρόσβαλε δημόσια τη νόμιμη γυναίκα του, που ήταν η μητέρα των παιδιών

3. Απεικόνιση της δολοφονίας της Κασσάνδρας σε ερυθρόμορφη κύλικα του 5ου αι. π.Χ.: Το πρόσωπο της φόνισσας αποκρύπτεται από τα υψωμένα χέρια της που κρατούν τον πέλεκυ, η άτυχη κόρη του Πριάμου μάταια προσπαθεί να σωθεί προσπέφτοντας ως ικέτιδα σε ένα βωμό. Η συμπυκνωμένη βιαιότητα της σκηνής και η παθητικότητα του θύματος εκθέτουν την Κλυταιμνήστρα ως άσπλαχνη και ιερόσυλη φόνισσα.

4. Απεικόνιση της δολοφονίας της Κασσάνδρας από την Κλυταιμνήστρα σε χάλκινο έλασμα του 7ου αι. π.Χ.

του και βασίλισσα, πώς θα φεροταν απέναντι στην ίδια, μια ασήμαντη δούλη-παλλακίδα, μόλις κουραζόταν από τα θέλγητρά της (*Ιλιάδα* Α 113-115); Επίσης, ο Δίων παρουσιάζει τη Χρυσηίδα να προβληματίζεται όταν μαθαίνει ότι οι Ατρείδες «γυναικοκρατούνταν» και ότι η Κλυταιμνήστρα ήταν μια σκληρή και δυναμική γυναίκα: μια τέτοια σύζυγος ήταν κακός οιωνός για οποιαδήποτε παλλακίδα.

Η σύγκρουση συζύγου-παλλακίδας παίρνει τρομακτικές διαστάσεις στην τραγωδία του Ευριπίδη *Ανδρομάχη*, όπου η νόμιμη σύζυγος του Νεοπτόλεμου, η Ερμιόνη και η παλλακίδα του, η Ανδρομάχη, συγκρούονται άγρια: η Ερμιόνη παραμένει στείρα και, έξαλλη που η Ανδρομάχη έχει χαρίσει γιο στον Νεοπτόλεμο, αποπειράται, με τη βοήθεια του πατέρα της Μενέλαου, να σκοτώσει και την Ανδρομάχη και το γιο της.

Στη μακρά στιχομυθία ανάμεσα στις δύο γυναίκες, η Ερμιόνη, ελαφρόμυαλη και αλαζονική, προσπαθεί να υποβιβάσει την αντίπαλό της στο επίπεδο του «φύσει δούλου», του ανόητου βάρβαρου. Της τονίζει ότι είναι ένα τίποτα, μια αιχμάλωτη, δούλη σε ξένη γη, χωρίς ελπίδα για βοήθεια από κανέναν.[11] Η Ερμιόνη περηφανεύεται για την πλούσια προίκα της, για τη δυνατότητα που της δίνει να μιλάει ελεύθερα, αλλά δεν έχει καμία δύναμη απέναντι στον άνδρα της: αν αυτός καταλάβει το σχέδιό της την περιμένει ο θάνατος ή η υποδούλωση.[12] Όντας γυναίκα, η εξουσία της πάνω στους δούλους περιορίζεται σημαντικά από εκείνη του συζύγου της επάνω της.

Το ίδιο ισχύει για την άτυχη σύζυγο του Ηρακλή, τη Δηιάνειρα, αν και αυτή παρουσιάζεται στην τραγωδία του Σοφοκλή *Τραχίνιαι* ως μια συμπαθής μορφή. Ύστερα από χρόνια μοναξιάς και ανοχής των άπειρων απιστιών του συζύγου της, δεν μπορεί να αντέξει να μοιράζεται το συζυγικό κρεβάτι με μια άλλη: αυτό συνιστά κλονισμό της θέσης της στον οίκο και δεν μπορεί να το αφήσει έτσι. Όμως, σε αντίθεση με την Κλυταιμνήστρα και την Ερμιόνη, είναι μια καλόψυχη γυναίκα: συμπονά την άτυχη Ιόλη, την παλλακίδα του Ηρακλή, όταν τη βλέπει μέσα στο κοπάδι των αιχμάλωτων γυναικών που ο Ηρακλής στέλνει στον οίκο του ως λάφυρα, μετά την άλωση της Οιχαλίας: «Με πλημμυρίζει, φίλες μου, οίκτος να βλέπω αυτές τις άμοιρες στην ξένη γη, ξεσπιτωμένες κι ορφανές και σκλάβες. Γεννήθηκαν ελεύθερες και τώρα το πικρό ψωμί θα τρώνε της δουλείας».[13] Η Δηιάνειρα δεν έχει σκοπό να σκοτώσει την Ιόλη ούτε να τη βλάψει με κάποιον άλλο τρόπο. Θα επιχειρήσει απλά να ξανακερδίσει την αγάπη του Ηρακλή με το μαγικό φίλτρο που της έδωσε ο Κένταυρος Νέσσος πριν πεθάνει, δίχως να γνωρίζει ότι πρόκειται για δηλητήριο. Από τις τρεις αυτές τραγικές ηρωίδες εκείνη που πλησιάζει περισσότερο τη μέση αρχαία Ελληνίδα είναι η Δηιάνειρα.

Η θέση της νόμιμης συζύγου μπορούσε να κλονιστεί σοβαρά από το δεσμό του άνδρα της με μια δούλη, αν και στην Αθήνα του 5ου αιώνα π.Χ. η νομοθεσία δεν άφηνε περιθώρια για να γίνουν τα παιδιά ενός τέτοιου δεσμού τίποτα περισσότερο από δούλοι. Για την ακρίβεια καθ' όλη τη διάρκεια της αρχαιότητας η νομική θέση ενός παιδιού καθοριζόταν από τη νομική θέση της μητέρας του: το παιδί μιας δούλης ήταν, από νομική άποψη, δούλος.

Όμως, διαφορετικές πηγές μάς παρουσιάζουν δούλες να σφετερίζονται αντικείμενα και προνόμια της κυρίας τους χάρη στην εύνοια του κυρίου. Σε ένα μύθο του Αισώπου, μια άσχημη και κακότροπη δούλη κατάφερε να την αγαπήσει ο κύριός της και εκείνη με το χρυσάφι που της έδινε στολιζόταν και μάλωνε με την κυρά της.[14] Τελικά, χρειάστηκε η επέμβαση της θεάς Αφροδίτης, για να συμμαζευτεί κάπως η υπερφίαλη δούλη.

Πολύ πιο ενδιαφέρουσα είναι μια επιγραφή (αχρονολόγητη) χαραγμένη σε όστρακο, που βρέθηκε στην αρχαία αγορά της Αθήνας: πρόκειται για το κείμενο της επιστολής μιας Αθηναίας που, ενώ βρισκόταν στην Κόρινθο, έμαθε ότι κατά την απουσία της ο σύζυγός της όχι μόνο απελευθέρωσε τη δούλη και ερωμένη του αλλά και συζούσε ανοιχτά μαζί της και της επέτρεπε να χρησιμοποιεί τα ρούχα και τα κοσμήματα της γυναίκας του.

Η αθηναία κυρία έγινε έξαλλη που ο σύζυγος ξεπέρασε κάθε όριο και έγραψε αμέσως στους συγγενείς της, ζητώντας τους να επέμβουν γιατί η συμπεριφορά του συζύγου εξευτέλιζε όχι μόνο την ίδια αλλά και ολόκληρο το γένος τους.[15]

Σε μια ερμηνεία ονείρου από τον Αρτεμίδωρο (2ος αι. μ.Χ.), μια υπηρέτρια που κάποιος την είδε στον ύπνο του να απαγγέλλει ευριπίδειους στίχους («Ψήσε, κατάκαψε τις σάρκες μου, χόρτασε από μένα»), έπεσε θύμα της άγριας ζηλοτυπίας της κυρίας της, κι ο συγγραφέας βρήκε πολύ φυσικό το ότι απήγγειλε στίχους από την *Ανδρομάχη*.[16]

Όμως και μια δούλη μπορούσε να βλάψει την κυρία της: σε ένα άλλο όνειρο, αυτή τη φορά μιας ελεύθερης γυναίκας, η υπηρέτρια έπλεκε τα μαλλιά της και χρησιμοποίησε παρά τη θέλησή της την εικόνα της που ήταν ζωγραφισμένη σε έναν πίνακα, καθώς και τα ρούχα της, σαν να επρόκειτο να παρελάσει σε πομπή. Πολύ σύντομα, η υπηρέτρια τη χώρισε από τον άνδρα της, με συκοφαντίες.[17]

Τέλος, κάποιες επιγραφικές μαρτυρίες (από την ελληνιστική εποχή) υποδηλώνουν ότι αν η νόμιμη σύζυγος ήταν στείρα, ο σύζυγος που αποκτούσε γιο από μια δούλη-παλλακίδα μπορούσε να απελευθερώσει την ίδια και το παιδί και να τους καταστήσει συγκληρονόμους με τη νόμιμη χήρα του. Αυτό έπραξε κάποιος Κλεομάντης σε μια απελευθερωτική επιγραφή του 2ου αιώνα π.Χ. από τους Δελφούς.[18]

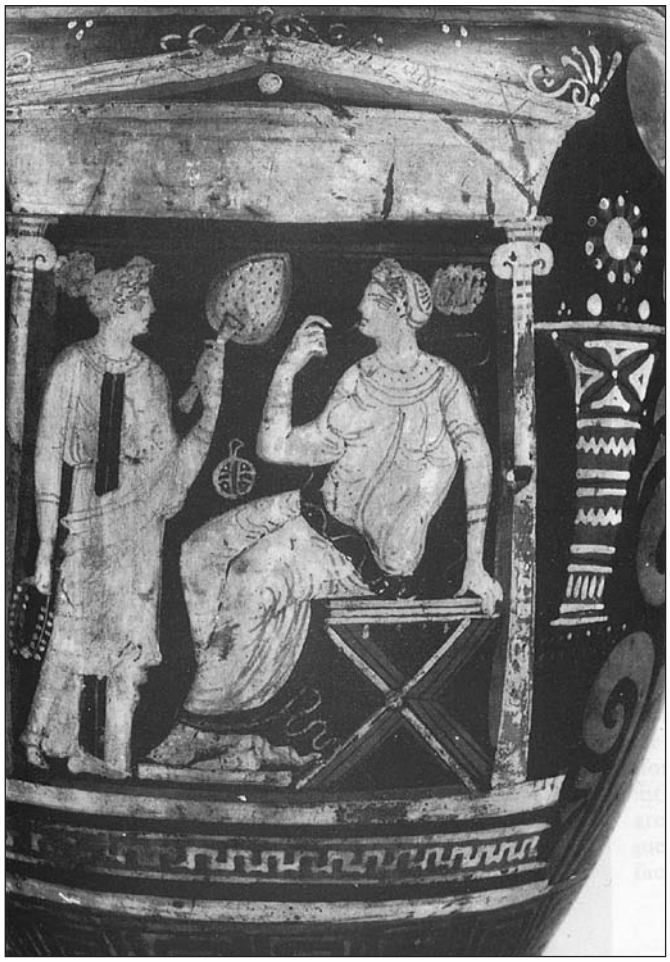

5. Κυρία, η οποία απολαμβάνει τον ελεύθερο χρόνο της, ενώ μια δούλη τη δροσίζει κουνώντας μια βεντάλια. Αμφορέας της Απουλίας των μέσων του 4ου αι. π.Χ.

Ιδιαίτερα αποκαλυπτική είναι η απελπισία της Κρέουσας, της βασίλισσας της Αθήνας στην τραγωδία *Ίων* του Ευριπίδη, όταν οι ακόλουθές της της ανακοινώνουν ότι ο βασιλικός της σύζυγος, ο Ξούθος, ανακάλυψε ότι έχει έναν νόθο γιο και ότι σκοπεύει να τον φέρει στην Αθήνα και να τον αναγορεύσει διάδοχο του θρόνου που ανήκε στην ίδια, η οποία καταγόταν από τον Κέκροπα, τον πρώτο βασιλιά της Αττικής.

Η αθηναία πριγκίπισσα δεν μπορεί να δεχτεί ότι στον οίκο της θα γίνει διάδοχος ο γιος ενός ξένου (ο Ξούθος δεν ήταν Αθηναίος) και μιας δούλης: «Και το χειρότερο θα πάθεις, Δέσποινα. Έναν χωρίς μάνα και όνομα και σκλάβας γιο θα σου στήσει αφέντη. Αν ήταν γιος αρχόντισσας και σ' έπειθε αφού είσαι άτεκνη – ας το 'φερνε αν ήθελε».[19]

Η συμπεριφορά των γυναικών της δουλοκτητικής τάξης απέναντι στους δούλους

Αφήνοντας κατά μέρος την ιδιάζουσα συμπεριφορά απέναντι στις δούλες-παλλακίδες, ποια ήταν η γενικότερη στάση των ελεύθερων γυναικών απέναντι στους δούλους; Οι γυναίκες δεν διέφεραν σε γενικές γραμμές από τους άνδρες στη συμπεριφορά τους απέναντι στους δούλους: εκμεταλλεύονταν την εργασία τους, τους τιμωρούσαν το ίδιο σκληρά όταν έκαναν σφάλματα ή όταν επιχειρούσαν να δραπετεύσουν.

Στις τραγωδίες του Ευριπίδη *Μήδεια*, *Ίων*, *Ιππόλυτος*, οι ηρωίδες, Μήδεια, Κρέουσα και Φαίδρα, στηρίζονται για βοήθεια σε δούλους: η Μήδεια και η Φαίδρα βασίζονται στη βοήθεια της παλιάς τους τροφού, ενώ η Κρέουσα απολαμβάνει την πολύτιμη βοήθεια του ηλικιωμένου παιδαγωγού της.

Οι παλιοί παιδαγωγοί, οι παλιές τροφοί συνδέονται με έντονους συναισθηματικούς δεσμούς με τις κυρίες (και τους κυρίους τους), όπως φαίνεται και από τα πορίσματα της διατριβής της Κατερίνας Συνοδινού.[20] Αυτό δεν είναι καθόλου ασυνήθιστο. Οι παιδαγωγοί και οι τροφοί είναι οι δούλοι που είχαν τις περισσότερες πιθανότητες να απελευθερωθούν και χωρίς υλικά ανταλλάγματα.

Αλλά και οι ίδιες οι κυρίες συχνά έτρεφαν μεγάλη αγάπη για τους *θρεπτούς* και τις *θρεπτές*, δούλους και δούλες που τους ανέθρεψαν οι ίδιες μαζί με τα αληθινά παιδιά τους: έτσι, η θρεπτή της σκληρής Βίτιννας, που θέλει να στείλει τον ερασιτή δούλο της στον δημόσιο χώρο βασανιστηρίων για να μαστιγωθεί ως τιμωρία στην απιστία του με μια φίλη της, μεσολαβεί για χάρη του με επιτυχία[21] (3ος αι. π.Χ.). Η Βίτιννα την είχε αναθρέψει μαζί με την κόρη της.

Η Α. Ρουσσοπούλου σε ένα νομικό άρθρο της σχολίασε μια απελευθερωτική επιγραφή από την Κάλυμνο του 2ου αιώνα μ.Χ. Σε αυτήν κάποια Αγαθή Δωροθέου, Αντιόχισσα, απελευθέρωσε ένα κορίτσι το οποίο είχε «λάβει», και όχι αγοράσει, αφού πρώτα, το κορίτσι αυτό, η Αφροδεισία, «παρέ-

6. Μια ηλικιωμένη δούλη φροντίζει βρέφος. Πήλινο ειδώλιο, Βρετανικό Μουσείο.

μενε» κοντά της έως το θάνατό της. Σύμφωνα με τη Ρουσσοπούλου, η Αφροδεισία δεν ήταν «θρεπτή», αλλά παραδόθηκε βρέφος στην Αγάθη μάλλον από τους γονείς της. Η Αγάθη, προφανώς άτεκνη, χρειαζόταν την υποστήριξη της Αφροδεισίας στα γηρατειά της.

Η Ρουσσοπούλου βρήκε παραλληλισμό με τις «ψυχοκόρες» της νεότερης εποχής.[22]

Σε μια άλλη επιγραφή από τη Βέροια, της ίδιας εποχής, μια ηλικιωμένη γυναίκα, η Αριάγνη, στην αίτηση για βοήθεια που έστειλε στα αδέλφια της πήρε αρνητική απάντηση μαζί με τη συμβουλή να μην απελευθερώσει τη δούλη της καθώς ήταν το στήριγμα των γηρατειών της.[23]

Αλλά και για τις ταφικές τιμές, όταν δεν υπήρχαν παιδιά, ήταν απαραίτητοι οι δούλοι: δεν είναι τυχαίο ότι στις επιγραφές της Λυκίας απαντά η λέξη «μνημόδουλος», αυτός ήταν ο δούλος που αναλάμβανε τη φροντίδα του τάφου του κυρίου του με ανταμοιβή την απελευθέρωσή του. Στο λεξικό Liddel-Scott αναφέρεται ως αμφίβολης σημασίας και ότι απαντά στο *TAM* 2 (3) στην πόλη Αρύκανδα.

Στην ίδια όμως πόλη μια γυναίκα, η Αρισταινέτη, μετά το θάνατο της κόρης της αναφέρει σε επιγραφή ότι θα απελευθερώσει τις δύο «προικαίαις» δούλες της για να προσφέρουν ταφικές τιμές στους τάφους της ίδιας και της κόρης της.[24]

Το ότι οι θρεπτοί αποτελούσαν μέλη του οίκου αποδεικνύεται από λυκιακές επιγραφές όπου οι θρεπτοί εξασφαλίζουν μια θέση στον οικογενειακό τάφο: π.χ. σε μια επιγραφή από την Τερμεσσό, η Αυρηλία Αθηναΐς αναφέρει ότι κατασκεύασε τη σωματοθήκη για την ίδια, τις κόρες της και τη θρεπτή της.[25]

Όμως και η άλλη όψη, εκείνη της σκληρότητας που άγγιζε την απανθρωπιά ήταν εξίσου συχνή: οι γυναίκες-δούλοι ειδικά βρίσκονταν στο έλεος των κυριών τους, καθώς περνούσαν τον περισσότερο καιρό μαζί τους στον οίκο.

Έτσι στους «Μιμίαμβους» του Ηρώνδα οι κυράδες φέρονται βάναυσα στις δούλες τους, τις κατηγορούν για τεμπελιά και τις απειλούν με ξυλοδαρμό «Κορριτώ: Κάθησε, Μητρώ. (Στη δούλα). Ξεκουμπίσου και φέρε μια πολυθρόνα στην κυρία. Σήκω όρθια, είπα! Πρέπει όλα να της τα λες. Δεν θα κάνεις τίποτα, κακομοίρα μου, από μόνη σου; Δεν βαριέσαι, κοτρώνα έχω βάλει σε αυτό το σπίτι, όχι δούλα. Όταν όμως έρθει η ώρα να λάβεις το μερτικό σου από το αλεύρι, μετράς και τον τελευταίο κόκκο. Κι αν τόσο δα χυθεί στο πάτωμα, όλη τη μέρα γκρινιάζεις και ξεφυσάς και οι φωνές διαπερνούν όλους τους τοίχους. Τι τρίβεις εκεί; Βρήκες την ώρα, μωρή λησταρχία, να τα γυαλίσεις; Να 'χεις χάρη που έχω επίσκεψη την κυρία γιατί αλλιώς θα σου έδειχνα εγώ τι γεύση έχει το χέρι μου».[26]

Σε έναν άλλο μιμίαμβο, το «Προσκύνημα στον Ασκληπιό», μία από τις προσκυνήτριες μεταχειρίζεται με εξίσου άθλιο τρόπο την (μάλλον νουμιδή) δούλη της: «Στ' ορκίζομαι σ' αυτόν τον θεό Κύδιλλα, γιατί με κάνεις να ανάβω χωρίς να το θέλω, στ' ορκίζομαι λέω που θα έρθει μέρα που το βρωμοκέφαλό σου αυτό θα το ξύνεις και θα κλαις».[27]

Σε ένα μύθο του Αισώπου, ένας άνδρας έχει εκπλαγεί τόσο από τη σκληρή συμπεριφορά της γυναίκας του προς τους οικιακούς δούλους ώστε την έστειλε στον πατέρα της με κάποιο πρόσχημα για να δει αν θα συμπεριφερόταν με τον ίδιο τρόπο και σε εκείνους τους δούλους που δούλευαν έξω από το σπίτι. Όταν γύρισε και τη ρώτησε γι' αυτό το θέμα, του απάντησε ότι οι αγελαδάρηδες και οι βοσκοί την κοίταζαν με μισό μάτι, και τότε ο σύζυγος εξερράγη από το θυμό του για τη συμπεριφορά της.[28]

Στην τραγωδία του Ευριπίδη *Υψιπύλη*, η ηρωίδα, πρώην βασίλισσα της Λήμνου, και δούλη-τροφός του Οφέλτη, γιου του βασιλιά της Νεμέας Λυκούργου και της Ευρυδίκης, άθελά της γίνεται αιτία του θανάτου του νήπιου: η βασίλισσα Ευρυδίκη είναι ανελέητη στην απόφασή της για την τιμωρία της τροφού: «Δούλα ξενόφερτη κι αγορασμένη, που 'χεις στην κάθε ανάγκη εύκολο δάκρυ, θα μου πληρώσεις το χαμό του γιου μου με το δικό σου θάνατο, να ξέρεις».[29]

Η μητέρα του γιατρού του 2ου αιώνα μ.Χ., του Γαληνού, χαρακτηρίζεται από το γιο της ως *οργιλωτάτη*, ως μια δεύτερη Ξανθίππη.[30] Αυτή η γυναίκα, που ζούσε στα οικογενειακά κτήματα έξω από την Πέργαμο, όταν πάθαινε κρίσεις θυμού, ξεσπούσε δαγκώνοντας και δέρνοντας τις δούλες της.

Η κακομεταχείριση των δούλων από τις καταπιεσμένες γυναίκες της δουλοκτητικής κοινωνίας ήταν συχνή ιδίως στη ρωμαϊκή περίοδο: αποκλεισμένες από τον δημόσιο βίο, υποταγμένες στο σύζυγο, με περιορισμένα δικαιώματα, αυτές οι γυναίκες ξεσπούσαν την οργή τους πάνω στους δούλους που βρίσκονταν πιο χαμηλά από τις ίδιες στην κοινωνική ιεραρχία.

Αυτό δεν σημαίνει ότι έλειπαν και παραδείγματα γυναικών που κατόρθωσαν να διατηρήσουν τη στοιχειώδη για ανθρώπινα όντα ευαισθησία: π.χ. στο μυθιστόρημα του Αχιλλέα Τάτιου *Λευκίππη και Κλειτοφών* (2ος αι. μ.Χ.), το πορτρέτο της πλούσιας κυρίας Μελίττης είναι ανθρώπινο: έχοντας χηρέψει πρόσφατα, η Μελίττη ξαναπαντρεύεται με ένα νεότερό της άνδρα, τον ήρωα του έργου, τον Κλειτοφώντα, και ενώ επισκεπτόταν για επιθεώρηση τα κτήματά της, έπεσε στα πόδια της μια γυναίκα σε άθλια κατάσταση, παρακαλώντας την, σαν γυναίκα προς γυναίκα, να δείξει οίκτο.[31] Η γυναίκα αυτή ήταν η αληθινή σύζυγος του Κλειτοφώντα, η Λευκίππη, που είχε πωληθεί ως δούλη από τους απαγωγείς της, και τώρα βασανιζόταν από τον σαδιστή επιστάτη της Μελίττης, γιατί αρνιόταν να υποκύψει στις σεξουαλικές του ορέξεις: η Μελίττη έδειξε οίκτο αλλά κάτι τέτοιο ήταν σπάνιο την εποχή εκείνη. Ήταν μια σπάνια περίπτωση όπου η κυρία ένιωθε τα κοινά στοιχεία που την ένωναν με τη δούλα: *την αδυναμία τους ως γυναικών σε μια πατριαρχική κοινωνία*.

Από την ομηρική εποχή εκφράστηκε η άποψη της δυστυχίας της αρχόντισσας που ο πόλεμος τη μετέτρεψε σε δούλη: π.χ. στο διάλογο του Έκτορα και της Ανδρομάχης, ο Έκτορας ανάμεσα στα άλλα λέει: «Όταν χαλκάρματος κάποιος Αχαιός πάρει τη λευτεριά σου και ξοπίσω του σε σέρνει δακρυσμένη. Και στο Άργος πέρα υφαίνεις έπειτα στον αργαλειό μιας ξένης κι από τη Μεσσηίδα ή την Υπέρεια σου λέει νερό να φέρνεις, πολύ άθελά σου, μα ανημπόρετη θα σε βαραίνει ανάγκη».[32] Εξάλλου, όταν η Εκάβη μαθαίνει ότι δόθηκε με κλήρο στον Οδυσσέα, τον χειρότερο δυνατό αφέντη, και εκφράζει την απελπισία της, δέχεται την παρηγοριά του Ταλθύβιου, που της λέει ότι έτυχε σε καλή δέσποινα, εννοώντας την Πηνελόπη.[33]

Για τις δούλες, που κατά κανόνα δούλευαν στον οίκο, ση-

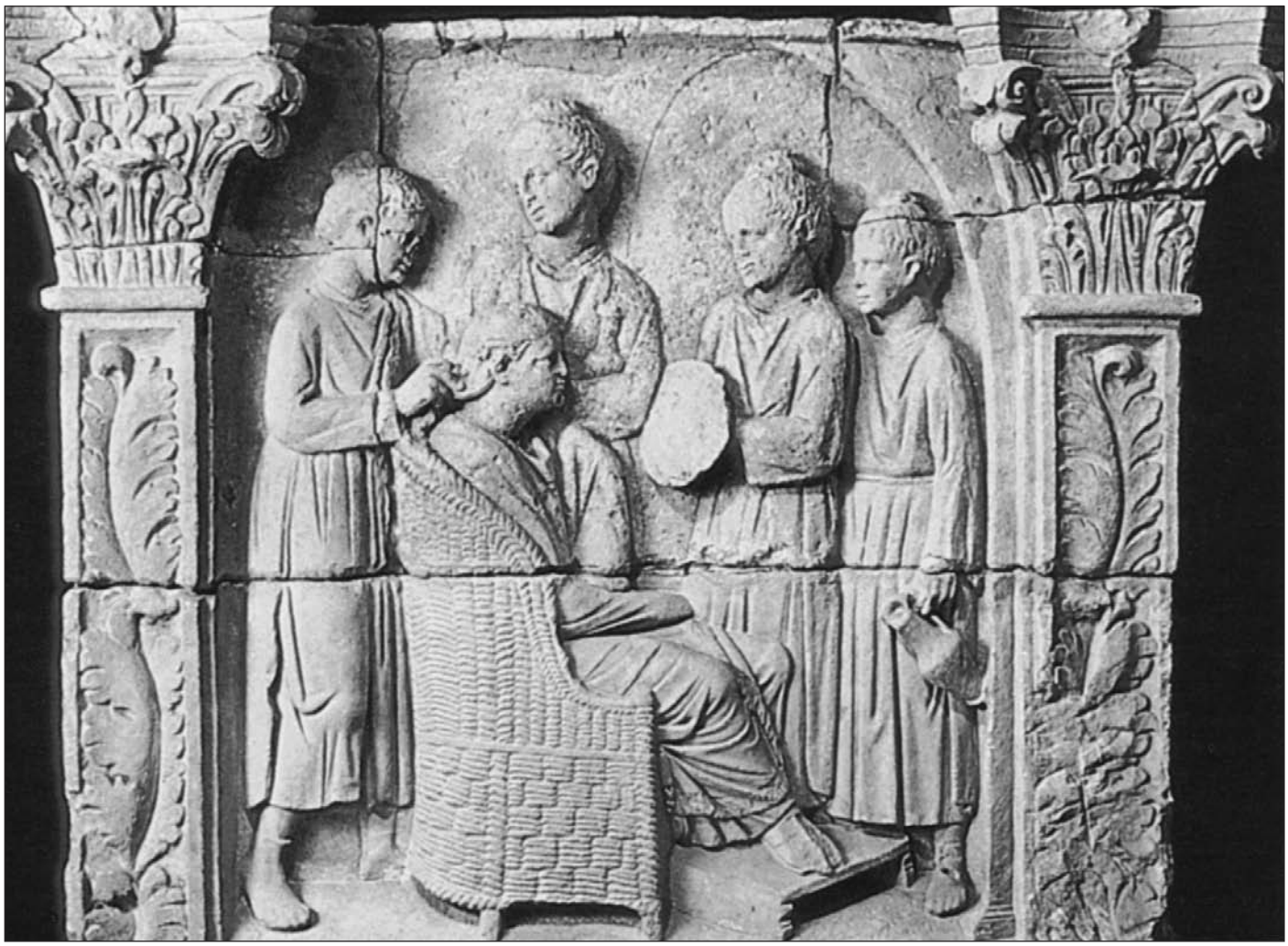

7. Ρωμαία κυρία, καθισμένη σε πολυθρόνα, απολαμβάνει τις περιποιήσεις τεσσάρων θεραπαινίδων: η μία τής περιποιείται την κόμμωση, μια άλλη φέρνει ένα αρωματοδοχείο, μια τρίτη κρατάει τον καθρέφτη, ενώ η τέταρτη μεταφέρει ένα δοχείο με νερό. Μαρμάρινο ανάγλυφο από το Neumagen της Γερμανίας, 3ος αι. μ.Χ.

μασία είχε κυρίως το ποιόν της δέσποινας, κάτω από την επίβλεψη της οποίας θα δούλευαν και λιγότερο του αφέντη, ο οποίος ασχολούνταν με την επίβλεψη των αρσενικών που δούλευαν στα χωράφια. Εξάλλου, και ο Ισχόμαχος, ο ήρωας του διαλόγου «Οικονομικός» του Ξενοφώντα (4ος αιώνας π.Χ.), στην εκπαίδευση της νεαρής συζύγου του, τονίζει ότι ανάμεσα στα βασικά της καθήκοντα είναι η επίβλεψη των δούλων του οίκου ακόμα και ο έλεγχος της σεξουαλικής ζωής τους.[34] «Εκείνη όμως έπρεπε επίσης να καταπιαστεί ενδεχομένως με τα εργόχειρα. Κυρίως να πλησιάζει τον αργαλειό για να διδάξει ό,τι ήξερε καλύτερα από τους άλλους και να μάθει απ' τη μεριά της ό,τι γνώριζε λιγότερο καλά».[35]

Είναι εξαιρετικά δύσκολο να αποδεχθεί κανείς την άποψη του καθηγητή κοινωνιολογίας Orlando Patterson ότι η ιδέα της προσωπικής ελευθερίας είχε εφευρεθεί από τις γυναίκες της ελληνικής τραγωδίας. Πολύ σωστά η καθηγήτρια φιλοσοφίας Βούλα Λαμπροπούλου επισημαίνει ότι αν και στις τραγωδίες οι γυναικείες φωνές υψώνονται προς υπεράσπιση της ειρήνης και της ελευθερίας, σε πρακτικό επίπεδο οι γυναίκες της αρχαίας Ελλάδας δεν είχαν τη δυνατότητα, ίσως ούτε την επιθυμία να προκαλέσουν κοινωνικές μεταβολές. Επιπλέον, όντας μέλη βασιλικών οίκων δεν είχαν κοινά ταξικά συμφέροντα με τους δούλους και εκείνο που είχε σημασία για τις ίδιες ήταν η ευημερία του οίκου τους.[36]

Αν και οι γυναίκες, όπως και οι δούλοι, ανήκαν στα καταπιεσμένα στρώματα της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας, η καταπίεσή τους δεν ήταν ομόλογη: σαφώς οι γυναίκες της ελίτ κυριαρχούσαν επί των δούλων ή ακόμα και επί των φτωχών ελεύθερων ανδρών, τουλάχιστον από την ελληνιστική εποχή.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

[1] Βλ. Κ. Μαντάς, «Δούλοι και δουλεία στην αρχαιότητα», *Corpus* 24 (2001), σ. 44-52.
[2] Βλ. Α. Λεντάκης, *Είναι η γυναίκα κατώτερη από τον άνδρα ή Πώς κατασκευάζεται η γυναίκα;*, Αθήνα 1986, σ. 260-261.
[3] *Ιλιάδα* Ζ 298 κ.ε.
[4] Ευριπίδης, *Ανδρομάχη*, 213-214.
[5] Βλ. G. Lerner, *The Creation of Patriarchy*, Νέα Υόρκη 1985.
[6] *Οδύσσεια* α 430-433.
[7] *Ιλιάδα* Ι 447-457.
[8] Αισχύλος, *Αγαμέμνων*, 132 κ.ε., εκδ. ΓΕΣ, Αθήνα 1973, σ. 69.
[9] *Στο ίδιο*, 56.
[10] D.E. McCoskey, «Slavery and the division of women in Aeschylus' *Oresteia*», στο S.R. Joshel / S. Murnaghan (επιμ.), *Women and Slaves in Greco-Roman Culture*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 1998, σ. 35-55.
[11] Ευριπίδης, *Ανδρομάχη*, 137 κ.ε.
[12] *Στο ίδιο*, 927.
[13] Σοφοκλής, *Τραχίνιαι*, 298-302, μετ. Κ. Γεωργουσόπουλος, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2003.
[14] *Αισώπου μύθοι*, τ. Α΄, εκδ. Τολίδη, μετ. Τ. Βουρνάς, Αθήνα χ.χ., σ. 41.
[15] A.N. Oikonomides, «Graffiti-inscriptions from the excavations of the Athenian agora at Kerameikos», *Horos* 4 (1986), σ. 57-58.
[16] Αρτεμίδωρος, 4.59.284.
[17] *Στο ίδιο*.
[18] T. Wiedemann, *Greek and Roman Slavery*, Λονδίνο 1988, σ. 48-49.
[19] Ευριπίδης, *Ίων*, 835-841.
[20] K. Synodinou, *On the Concept of Slavery in Euripides*, Ιωάννινα 1977, σ. 62-65.
[21] Ηρώνδας, *Μιμίαμβοι*, μετ. Ρ. Μανθούλης, Αθήνα 2000, σ. 74-75.
[22] Α. Ρουσσοπούλου, «Ο θεσμός της ψυχοκόρης εις τα πλαίσια της συγχρόνου εποχής και του αρχαίου ελληνικού δικαίου», *Νομικό Βήμα* 13 (1965), σ. 163-165.
[23] *SEG* XXXVI, 1986, num.590.
[24] *SEG* XLIV, 1994, num. 1155.
[25] *TAM* III.I, num. 237.
[26] Ηρώνδας, *ό.π.*, σ. 83.
[27] *Στο ίδιο*, σ. 61.
[28] *Αισώπου μύθοι*, *ό.π.*
[29] Ευριπίδης, *Υψιπύλη*, μετ.-διασκευή Τ. Ρούσσος, εκδ. Κάκτος, σ. 95.
[30] *Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάννικα*, λ. «Γαληνός».
[31] Αχιλλέας Τάτιος, *Λευκίππη και Κλειτοφών*, 5.17.
[32] *Ιλιάδα* Ζ 454, κ.ε., μετ. Καζαντζάκη-Κακριδή.
[33] Ευριπίδης, *Τρωάδες*, 275-280.
[34] Ξενοφών, *Οικονομικός* VII, 36-37.
[35] Y. Garlan, *Η δουλεία στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα 1988, σ. 179.
[36] Βούλα Λαμπροπούλου, *Ο νους δεν έχει φύλο*, Αθήνα 2006, σ. 15-19.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

GARLAN Y., *Η δουλεία στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα 1988.
JOSHEL S.R. / S. MURNAGHAM, *Women and Slaves in Graeco-Roman Culture*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 1998.
ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ Β., *Ο νους δεν έχει φύλο*, Αθήνα 2006.
ΛΕΝΤΑΚΗΣ Α., *Είναι η γυναίκα κατώτερη από τον άνδρα;*, Αθήνα 1986.
LERNER G., *The Creation of Patriarchy*, Νέα Υόρκη 1985.
ΜΑΝΤΑΣ Κ., «Δούλοι και ελεύθεροι στην αρχαιότητα», *Corpus* 24 (2001), σ. 44-52.
—, *Όψεις του θεσμού της δουλείας στους διαλόγους του Δίωνα Χρυσοστόμου*, Αθήνα 2008.
OIKONOMIDES A.N., «Graffiti-inscriptions from the excavations of the Athenian agora at Kerameikos», *Horos* 4 (1986), σ. 57-58.
ΡΟΥΣΣΟΠΟΥΛΟΥ Α., «Ο θεσμός της ψυχοκόρης εις τα πλαίσια της συγχρόνου εποχής και του αρχαίου ελληνικού δικαίου», *Νομικό Βήμα* 13 (1965), σ. 163-165.
SYNODINOU K., *On the Concept of Slavery in Euripides*, Ιωάννινα 1977.
WIEDEMANN T.E.J., *Greek and Roman Slavery*, Λονδίνο 1988.

Woman, Slavery and Freedom in Greek Antiquity
Kostas Mantas

Although certain historians have argued that the ancient Greek women were as oppressed as the slaves, the critical examination of the sources invalidates their conclusions.

The female owners of slaves do not seem different from their male counterparts as regards the degree of exploiting the slaves, at least up to the Hellenistic period, when most women had limited economic rights, e.g. no Athenian lady participated in the exploitation of Lavrion mines. Former, elderly paedagogues and nannies usually enjoyed affectionate and loving care, a situation, however, which was not an exclusive privilege of women. Women could have behaved cruelly under special circumstances (concubine rivalry, death of child owing to nanny's negligence) or if they had been individuals with problematic, psychopathic personality.